

Oversigter

NYT OM TREDIVEÅRSKRIGEN

1. Sveriges krigsdeltagelse

AF

E. LADEWIG PETERSEN

I oktober 1998 kunde man fejre 350-årsjubilæet for freden i Osnabrück og Münster, den westfalske fred, som trods alle Ludvig XIVs imperialistiske attentater skabte en sart magtbalance i Europa indtil Napoleonskrigene 1792. I Tyskland blev jubilæet fejret ved udstillinger i de to byer, ved udsendelsen af et trebindsværk og ved videoer. Mere festligt kunde det vel dårligt blive.

Men også løbende kommer der fremdeles bidrag til trediveårskrigens historie, vigtigst naturligvis genudgivelsen af Geoffrey Parkers bog, som vel uden overdrivelse kan karakteriseres som nutidens standardværk (dette være sagt ikke for at heroisere mit bidrag, men som *commune opinio*).¹ Dertil kommer flere populærhistoriske bøger, foruden et utal af specialundersøgelser. Blandt de populærhistoriske kan der være grund til at nævne Georg Schmidts (Jena) næsten lapidariske bog (116 s.), der dog har meget fyldige litteraturoversigter og bibliografi.² Kun kan man undre sig over, at forfatteren vægrer sig ved – som det efterhånden er blevet skik – at betegne krigen som en europæisk storkrig. Vel blev Tyskland hovedslagmark, men konflikterne bag opgøret var i allerhøjeste grad internationale, inddrog uundgåeligt det habsburgske Spanien, Böhmen, Transsylvanien, Frankrig, Nederlandene, England, Polen og de to skandinaviske riger, og den blev af vestmagterne tilmed overflyttet til Latinamerika og Sydøstasien.

¹ G. Parker, udg., *The Thirty Years' War*. 2. udg. London & New York, Routledge 1997. – XLV + 316 s., ill. £ 50.00; pb. 16.99.

² G. Schmidt, *Der dreissigjährige Krieg*. Mnch., Beck Verlag, 1995. 116 s.; DM 14.80 (pb.).

Konflikterne inddrog altså kort og godt hele det europæiske kontinent. Ganske følgerigtigt har moderne forskning da også lagt vægt på baggrunden: den voksende spænding fra 1580erne. Især har H.R. Trevor-Roper – med paralleller til 1930ernes appeasement-forsøg – argumenteret for, at man til det sidste forsøgte at afvende katastrofen ad diplomatisk vej, men ligesom i 1939 i det lange løb omsonst.³ Forskellen ligger i, at man dengang ikke stod overfor en gal diktator, der vilde krigen, men et konfessionelt, økonomisk og politisk galmandsmønster, som nødvendigvis måtte have væbnet udgang.

Senere har den amerikanske historiker Myron P. Gutman givet sit besyv til en generel diskussion for en halv snes år siden om krigsårsager og -anledninger.⁴ Gutman stiller to teorier op overfor hinanden, historikeren Lawrence Stones revolutionsteori (1970) og politologen Robert Gippins 'theory of hegemonic war' (1988), som denne tilskriver Thucydides; den kan hjælpe os »til at se og måle betydningen af ændringer i magtbalancen i et internationalt system«, som jo netop kan iagttages, når de langsigtede årsager til trediveårskrigen skal analyseres og forstås.⁵

Udfaldet sammenfatter Gutman i fire punkter: (1) Freden tilvejebragte en balance – som allerede freden i Prag 1635 kunde have givet – der udelukkede konfessionelle konflikter; (2) den afslørede kejsermagtens magtesløshed i udenrigske anliggender; (3) men den skabte tillige betingelser for vækst i det habsburgske imperium, og (4) den gav Frankrig en vis garanti (som blev grundigt misbrugt) og fastlagde Nederlændenes (og Schweiz') forhold til Spanien (gav dem fuld suverænitet). Den ny balance havde været utænkelig 1618, selvom situationens brist havde været indlysende nok. »Teorien om hegemonialkrige kan (altså) hjælpe os til at forstå begivenhederne 1618; ... habsburgerne spillede rollen som Sparta i Thucydides' drama, medens athenienserne blev spillet af protestanterne og Frankrig«; en ny magt havde udfordret den etablerede, Frankrig varigt og Sverige til 1720.

Sveriges rolle får da væsentlig betydning. Så meningsløs krig under alle omstændigheder må være, hjælper rationelle eller forenkede forklaringer altså intet. End ikke Johan Huizingas forsøg på at forklare den væbnede konflikt som forlængelse af uskyldig leg (*Homo ludens*, Leiden

³ N.M. Sutherland, *The Origins of the Thirty Years' War and the Structures of European Politics*. *The English Historical Review* 107, 1992, s. 687-725; P. Brightwell, *The Spanish Origins of the Thirty Years' War*. *European Studies Review* 9. London 1979, s. 410-31; HT 95. Kbh. 1995, s.328-41; H.Trevor-Roper, *Renaissance Essays*. London 1986. s. 275-94.

⁴ M.P. Gutman, *The Origins of the Thirty Years' War*. *The Journal of Interdisciplinary History* XVIII. Cambr., Mass. 1988, s. 690-720.

⁵ Sst., s. 691 f.; for det flg. s. 717.

1933) eller den preussiske krigsteoretiker Carl v. Clausewitz (*Vom Kriege*, Bln. 1832) forkyndelse som den væbnede forlængelse af politik og diplomati; budskabet fra den preussiske kasernestat dramatiserer humanisten Huizingas udlægning.

En engelsk politolog, Erik Ringmars forsøg på at forklare Sveriges indtræden i krigen 1630 falder højst uheldigt ud.⁶ Ifølge hans tolkning skyldes krig ikke, at nogen forsvarer sine egne interesser. Klogeligt forudseende føjer han til, at teori sjældent overbeviser nogen, udover nazistiske, kommunistiske eller shi'itiske fanatikere; Hitler vilde som sagt krig, og Stalin ledede 'den store fædrelandskrig' efter 1930ernes massakre på hærledelsen, men på muslimer hviler – hvad forfatteren ikke forstår – den hellige krig som en religiøs forpligtelse. Ringmar kunde med fordel have taget Trevor-Ropers kloge parallellisering af Neville Chamberlains *appeasement*-politik og forsøgene 1608-18 på at afvende krigen i betragtning. I Ringmars øjne kan det ikke blive samtidiges pligt at forklare, hvorfor de gik i krig – gjorde og gør de andet, selvom det udarter til paradenumre – men eftertidens historikeres, samfundsfor-skeres og politologers; ja, det må det være, skønt man aldrig kan nå andet end en øjeblikkeligt gyldig fortolkning. For at gøre en lang historie kort: politologisk *armchair philosophy*.

Påstanden lyder kort og godt, at man gik i krig, ikke for at forsvare nationale interesser, men for at forsvare (*defend*) sin identitet (s. 14), *whatever that might be*. I konklusionen anderledes: Gustav Adolf gik i krig for at skabe (*create*) en national identitet (s. 188), en ikke helt uvæsentlig betydningsforskydning, såfremt Ringmar skal tages på pålydende værdi. Hele hans korstog mod svensk og international forskning forfalder til en kamp mod vejr-møller: et politologisk, men ikke specielt dybsindigt luftkastel: de skønne spildte kræfter.

Bortset fra den ultraliberale Günther Barudios missionske *vita Gustavi Adolphi*, der mere behandler kongens kamp for Tysklands *libertäre Verfassung* (1994),⁷ har dr. Sverker Oredsson (Lunds universitet) helt anderledes lødige behandling af kongens historiografi siden 1600-tallet med den meget dækkende undertitel 'historie og kult' her speciel interesse.⁸ Gustav Adolf blev fejret regelmæssigt hvert halve århundrede efter fødselsåret 1594 og hans død ved Lützen 1632, i hvert fald indtil nu. Det

⁶ E. Ringmar, *Identity and Action, a cultural explanation of Sweden's Intervention in the Thirty Years' War*. Cambr. 1996. – £ 40.

⁷ Jf. HT 83. Kbh. 1983, s. 195-206; sst. 88. Kbh. 1988, s. 61-70.

⁸ S. Oredsson, *Gustav Adolf, Sverige och trettioåriga kriget*. Historieskrivning och kult. Bibliotheca historica Lundensis 70. Lund 1992. Naturligvis har bogen ikke fået nogen anmeldelse i Svensk HT; den omhandler jo ikke samtiden.

kan vel ikke helt begrunde Oredssons noget mekaniske opdeling af stof-fet i halve århundreder, som iøvrigt heller ikke kan overholdes helt.

Oredsson stiller sig to spørgsmål: hvorfor greb Sverige ind i krigen, og hvilke konsekvenser fik interventionen? Hans medium bliver historieforskningens, historieskrivningens, litteraturens og kunstens vekslende fortolkning fra den protestantiske Philip v. Chemnitz og den katolske Frantz Christoph Khevenhüller – begge iøvrig rimeligt neutrale – i 1600-tallet til Nils Ahnlunds, Barudios og andres hagiografi i vore dage. Uden at kunne gå i enkeltheder følger interpretationen det vekslende politiske og intellektuelle klima fra oplysningstidens ligegyldighed via 1800-tallets nationalisme og romantik til vor tids politisering; men heller ikke nazismens storhedsvanvid går ram forbi.

Ikke overraskende kan Oredsson opdele forfatterskaberne i tre grupper, den protestantiske 'sandhed', der så Gustav Adolf som protestantismens redningsmand, den katolske 'sandhed', der hæftede sig ved Tysklands lidelser og den antimilitaristiske 'sandhed' (F. Mehring, Axel Strindberg); hvortil man kunde fristes til at føje endnu en fjerde kategori, den realpolitiske (J.G. Droysen, A. Stille og Curt Weibull), selvom Rudolf Kjelléns geopolitik hos Stille optræder som spøgelse.

Nutiden har vendt udenrigs- og militærhistorien ryggen og har i stedet interesseret sig for konfliktens konsekvenser for Sverige. Det gælder Artur Attmans analyser af den fiskale side af landets ekspansion hinsides Østersøen; fra Johan III's tid (1568-92) fik de baltiske toldindtægter betydning – ligesom Øresundstolden, som kongen kopierede – for krigsfinansieringen; og det gælder Sven A. Nilsson og hans elever, der ligeledes fra krigsfinansieringen bevægede sig frem til militariseringen af det svenske samfund i 17. århundrede.⁹ Det vender vi tilbage til.

På den internationale historikerkongres i august 1960 fremlagde den russiske historiker Boris Porchnev (1905-72) en rapport, der redegjorde for czarrigets forhold til Vesteuropa under tredivårskrigen, som jævnsides de politiske relationer også fremhævede de økonomiske og sociale.¹⁰ Porchnevs tese gik ud på, at det lykkedes czar Michael Fedorovicz og hans fader, patriarken Filaret at bryde gennem den barriere, der længe havde adskilt Rusland fra Vesten ved at udnytte Gustav-Adolfs

⁹ Nilssons vigtigste arbejder foreligger samlet i: På väg mot reduktionen. Sthlm. 1964; På väg mot militärstaten. Opuscula historica Upsaliensia 3. Upps. 1989 og De stora krigens tid. Studia historica Upsaliensia 161. Upps. 1990.

¹⁰ B.F.Porchnev, Les rapports politiques de l'Europe occidentales et de l'Europe Orientale à l'époque de la guerre de trente ans. Comité international des sciences historiques. Rapports III. Sthlm. 1960, s. 136-63.

krig med Polen. Rusland blev, fremhæver han, deltager i 'den europæiske storkrig'.

Porchnev koncentrerede sig om virkningerne af den kontakt, magthaverne 1631 optog med Sverige. Man etablerede en permanent diplomatisk forbindelse indtil alle *dramatis personae* døde 1632-33, inklusive den polske kong Sigismund. Rusland kunde levere korn til Sverige og Vesteuropa – 1629-31 var kriseår¹¹ – fik frie hænder til Smolenskefelttoget, medens Gustav Adolf nu da Polen befandt sig i krig med Rusland, havde ryggen fri og kunde starte sin offensiv i Tyskland, opnå sejrene ved Breitenfeld 1631 og Lützen 1632, hvor han selv blev dræbt. Hvor langt Gustav Adolf og Axel Oxenstierna vilde gå for at hindre czaren i at nå Østersøen, beskæftiger ikke Porchnev. Porchnev havde planlagt en trilogi om emnet, men nåede aldrig til vejs ende. Alligevel har en skotsk historiker udgivet udtog af den russiske udgave 1970.¹² Størst interesse har bogen ved at delagtiggøre ikke-russiskkyndige i hans kildegrundlag og detaillerede argumentation, medens hans hovedsynspunkter altså har været tilgængelige siden 1960.

Kvantificeringen af den russiske korneksport har den svenske historiker Lars Ekholm taget sig af.¹³ Han påviste eftertrykkeligt, at Porchnev overdrev: kornhandelen indbragte langt mindre end denne mente; det samme gælder sandsynligvis den czekiske historiker, Miroslav Hrochs bedømmelse af Archangelsk-handelen.¹⁴ Til gengæld viser Ekholm, at det lykkedes den svenske regering ved et snedigt vekselsystem at frigøre pengemidlerne på krigsskuepladsen; og derved kommer vi *in medias res*.

Allerede tredive år tidligere havde Artur Attman som nævnt præsenteret sine studier over de baltiske havnes plads i svensk politik 1558-95. Senere udvidede han tidsperioden til 1700, og sidst udsendte han en afhandling om østersøpolitikens 'arkitekt', Johan III (1568-92). Hans efterhånden ekspanderende tese går ud på, at Sverige ved at underlægge sig de baltiske havne og markeder – helst også Archangelsk, hvilket mislykkedes ved freden i Stolbova 1617 – kunde beherske ikke blot det baltiske, men også det russiske marked og skaffe sig toldindtægter

¹¹ På grund af det upålidelige kildemateriale og ved anvendelse af amsterdamske og altfor høje priser nåede Porchnev misvisende resultater.

¹² B.F. Porchnev, *Muscovy and Sweden in the Thirty Years' War, 1630-35*. Overs. af B. Pierce. Cambr. UP 1995. XXI + 256 s. £ 35.00.

¹³ L. Ekholm, *Rysk spannmål och svenska krigsfinansier 1628-33*. Scandia 40. Lund 1974, s. 57-103.

¹⁴ M. Hroch, *Handel und Politik im Ostseeraum während des dreissigjährigen Krieges*. Prag 1976; jf. HT 80. Kbh. 1980, s. 253 f.

til finansiering af krigen på samme måder som den danske krone kunde opkræve Øresundstold.¹⁵

Attman nærmede sig på denne måde Sven A. Nilssons og hans elevs krigsfinansielle studier, selvom Nilsson formulerede sig mindre kategorisk og – i videre perspektiv – også, om Sveriges krigsmål og -politik: afvejningen af sikkerhedspolitiske, konfessionelle og finansielle bevæggrunde. Den første blev anført udtrykkeligt i aktmaterialet, den anden fik afløb i krigspropagandaen fra 1618 (således som Sverker Arnoldsson havde redegjort for), medens den sidste derimod kun sås sporadisk. Det sidste foreholdt Nils Ahnlund Attman, selvom man som bekendt ikke kan drage slutningen, *quod non in actis non in mundo*; Ahnlunds protester måtte prelle af overfor Attmans og Nilssons levnsudnyttelse af kildematerialet. Og efter alt at dømme kan motiverne slet ikke adskilles.¹⁶

Som omtalt skelnede den engelske historiker Michael Roberts – selv Gustav Adolf-specialist – mellem en ældre svensk skole – Ahnlunds – og en yngre, Artur Attmans og Sven A. Nilssons, ligesom han stillede sig tvivlende overfor, om Attmans tese lod sig generalisere over hele det lange tidsspand 1560-1700.¹⁷ Diskussionen mellem Attman og Roberts foregik over mange år og da mest implicit og mod al sædvane i 'børstenbinderlauget' (Vilh. la Cour) i en urban tone, indtil Attman døde 1988.¹⁸ Roberts' tvivl dukkede allerede op i den store Gustav Adolf-biografi i 1950'erne; han mente at kunne se en stilstand i forsøgene på at kontrollere den russiske handel fra freden i Stolbova til 1640-50; og fremfor alt så han altså mere en konsolideringsfase fra 1660 til imperiets fald 1720-21, et synspunkt, som Sven Lundkvist sluttede sig til. Men Roberts' første udspil, der kaldte projekterne »largely chimerical from the beginning«, gav således udtryk for hans skepsis. Men efterhånden bøjede hans og Attmans synspunkter sig så meget mod hinanden, at diskussionen på det nærmeste endte i konsensus: Roberts godtog tesen indtil 1617, og Attman accepterede skellet ved 1660, og at projekterne senere kun blev frustrerende. Senere har Lundkvist med rette opstillet

¹⁵ A. Attman, *Den ryska marknaden i 1500-talets baltiska politik*. Lund 1944; *The Struggle for Baltic Markets. Powers in Conflict, 1558-1618*. Gbg. 1979; *Swedish Aspirations and the Russian Market during the 17th Century*. Gbg. 1985; *Den svenska Östersjöpolitikens arkitekt. Vetenskap och omvärdering. Till Curt Weibull på hundraårsdagen*. Gbg. 1986.

¹⁶ Jf. Klaus Zernack, *Schweden als europäische Grossmacht der frühen Neuzeit*. *Historische Zeitschrift* 232. Mnch. 1981, s. 339.

¹⁷ Jf. HT 83, s. 61-63.

¹⁸ S. Troebst, *The Attman-Roberts Debate on the Mercantile Background to Swedish Empire-building*. *Studia baltica Stockholmiensia* 11. Sthlm. 1993, s. 31-48.

en sondring mellem virkelighed og virkelighedsopfattelse, som ikke nødvendigvis faldt sammen,¹⁹ vi befinder os jo i projektmageriernes storhedstid.

1997 udkom så endelig dr.Stefan Troebsts (Flensborg) 'Habilitationsschrift' om den svenske Ruslandspolitik fra freden i Stolbova til freden i Kardis 1661.²⁰ I den noget udviklede titel kræver 'handelskontrol' og det afsluttende 'inddæmning' ingen nærmere udlægning, medens 'derivation' egentlig betyder omlodning eller – her stundom – tilbageledning til ruter, hvorfra handelen oprindeligt hørte hjemme (f.eks. s. 42 og 206-08). Det kan især gælde Archangelskhandelen, som undgik Østersøen.

Indledningsvis gennemgår Troebst udførligt – og undertiden også for minutøst – den debat, der har fundet sted siden Attman 1944 publicerede sin disputats, med denne som *dramatis persona*, men tillige Sven A. Nilsson og hans skole, Roberts og en hærskare af tyske historikere. Udførligheden har for den ikke sprogkyndige læser den fordel, at indledningen også præsenterer østeuropæisk og finsk forskning, som ellers ikke vilde være tilgængelig. Litteraturlisten (s. 554-640) omfatter vel rundt regnet 1.200 titler, hvortil kommer arkivfonde i Stockholm, Uppsala, London, Haag, Amsterdam, København og St.Petersborg, en sand *tour de force*. Det skorter altså ikke på litteratur, endskønt den i Rusland fordeler sig kronologisk ujævnt (og før 1990 måtte bøje sig for magthavernes marxistiske dogmatik); og ligeså lidt manglede der kildepublikationer fra svensk, finsk og russisk side, undertiden officielt sponsoreret ved svensk-russisk samarbejde, som *by the way* irriterede Attman.²¹

Uden at overdrive kunde man hævde, at Troebsts hoveddanliggende har været virkelighed og virkelighedsopfattelse eller – om man vil realitet og illusion. Hans hovedresultet – at forsøgene på derivation – forblev luftkasteller, kan vel ikke længere overraske nogen; men den massive bog bringer mange mindre kendte resultater for en dag, emigrationen af fremmede – nederlændere, tyskere, jøder – til Rusland, det engelske

¹⁹ Sven Lundkvist, Verklighetsuppfattning och verklighet. Studier i äldre historia, tillägnade Herman Schück. Sthlm. 1985, s. 227-41.

²⁰ S. Troebst, Handelskontrolle – 'Derivation' – Eindämmung. Schwedische Moskaupolitik 1617-1661. Veröffentlichungen des Osteuropa-Instituts, München. Forschungen zum Ostseeraum 2. Wiesb. 1997, Harrassowitz. 649 s. med kort; DM 198.00.

²¹ B. Boëthius & E.F. Heckscher, udg., Svensk handelsstatistik 1637-1737. Sthlm. 1938; jf. R. Vallerö, Svensk handels- och sjöfartsstatistik 1637-1813. Sthlm. 1969, s. 32-57, 131 f., som påpeger, at opgørelserne indtil 1660 blev foretaget til kontrol, men også – på bedste merkantilistiske vis – for at give overblik over landets handelsbalance. – A.Attman o.a., udg., Ekonomiska förbindelser mellan Sverige och Ryssland under 1600-talet. Dokument ur svenska arkiver. Sthlm. 1978 (også på russisk).

'Muscovy company's' handel, som den svenske regerings stabelpolitik favoriserede og projekterne med bl.a. Holsten-Gottorp som kortvarig deltager om optagelse af handelsforbindelser til Iran. Dr. Troebsts værk kan derfor kun modtages med taknemmelighed.

Netop det finansielle imperativ især for den svenske *perpetuum mobile militaris* har været et afgørende incitament for Sven A. Nilssons og hans elevs arbejder. Udover en række enkeltundersøgelser (f.eks. af Bremen-Verden 1645-76 (K.-R.Böhme), finansieringen af den skånske krig 1675-79 (James Cavallie) og forberedelserne til krigen 1700 (Berndt Frederiksson)) foretrak Nilsson og hans medarbejdere, Hans Landberg, Lars Ekholm og Roland Nordlund til projektundersøgelsen af trediveårskrigen en tematisk opbygning fremfor en kronologisk, startfasen, den løbende finansiering og krigen og gældens afvikling. Den første kunde finansieres ved skatter, krongodssalg og donationer og lån, de sidste med Johan Adler Salvius som mellemed. Den anden afslørede ubarmhertigt, at krigen ikke kunde 'føde sig selv' (efter Gustav Adolfs og Wallensteins maxime, *bellum se alet*), at de svenske licenter i Preussen 1629-35 langtfra foreslog, og at man måtte ty til Wallensteins anden opfindelse, brandskatter og kontributioner, som også til en vis grad kom til at styre de militære operationer. Trods en *satisfactio* på 5 mill. rd. ved freden 1648 blev afviklingsfasen den vanskeligste; gælden skulde amortiseres, selvom man i en vis udstrækning kunde gribe til donationer i de tyske og baltiske provinser.²²

Egentlig havde Sven A. Nilssons interesse været rettet fremad mod den kongelige absolutisme og reduktionerne, der vendte op og ned på ejendomsfordelingen; 1644 havde adelen besiddet to trediedele af landets gods og kronen en trediedel, efter reduktionen blev det omvendt i selve Sverige. Men i modsætning til Eli F. Heckscher, der i reduktionen så et beklageligt tilbagefald til middelalderens naturaløkonomi og enevældig statsdirigering i det 'nya indelningsverket' – om man vil, til fortidens domænestat – fremhævede Nilsson (i forlængelse af Birgitta Odéns argumentation 1963) det rationelle i indelningsverket: man kunde brødføde den stående hær uden anvendelse af knappe penge-midler, og man havde den altid til rådighed i krigstilfælde.²³

Ulige vanskeligere kan det være at bestemme Sveriges og f.eks. Danmarks normalbudgetter, fordi kildematerialet ofte vil være normativt.

²² Sv.A. Nilsson o.a., Det kontinentale krigets økonomi. *Studia historica Upsaliensia* XXXVI. Upps. 1971.

²³ Sst., s. 455-79; jf. Birgitta Odén i *Scandia* 33. Lund 1967, s. 1-19.

Det gælder de danske 'overslag over rigens indtægt og udgift', der røber en sund finansiel situation 1601-08 og bestræbelser for indtægtsmaksimering, men 1630 var glansen gået af St.Gertrud; og det samme synes at gælde det svenske budget 1623/24. Alligevel har den tyske historiker Kersten Krüger vovet et øje i en komparativ og strukturel undersøgelse, men hans udgangspunkt har været – udover det svenske budget – det danske overslag 1630.²⁴

Krüger betoner modsætningen mellem svensk og dansk krigsfinansiering. Sverige kunde – delvis – anvende udskrevne og driftsbillige svenske og finske tropper, omend de (som J. Mankells gamle og ikke uproblematisk liste) i stor udstrækning blev brugt til garnisonstjeneste i hjemlandet og de baltiske provinser, ligesom man som nævnt ret snart fik opbygget en løbende finansiering (men uden adgang til *Kieler Umschlag*). Christian IV kunde – som sin 'frumoder' og Maximilian af Bayern – starte sine krige med egne midler. Landkrigen 1611-13 kostede 1.9 mill. rd. til hvervede tropper, medens flådeudgifterne ikke kendes; kejserkrigens omkostninger anslår Krüger til 8-9 mill. rd. Begge gange løb majestæten snart tør for penge og måtte ty til ekstraskatter, indtil han 1627-28 (med Steffen Heibergs udtryk) blev sat under administration. Men kronen grundlagde den gæld på 5 mill. rd. 1649 og 1660, der blev en medvirkende årsag til absolutismen (s. 291, 293).

Den svenske kronens normale budget 1623/24 androg 1.26 mill. rd., den danskes 0.63 mill. rd. (s. 276 f.), dvs. omtrent en ratio på 2:1. Det står ikke helt klart, hvad Krüger mener med 'normalbudgetter', eftersom det her drejer sig om bruttotal, og desværre optages udgifterne heller ikke. Danmarks befolkningstal sættes til 600.000, medens det 1645 snarere lå på 825.000; lægger man hertil Norges 440.000, når man op på vel 1.25 mill. mod Sverige-Finlands vel 1.10 mill. Danmark-Norges indtægter har – lidt fiktivt – ligget på 0.5 rd. pr. indbygger, Sverige-Finlands på 1.15 rd. Selvom Danmark havde en bybefolkning på ca. 20% og velsagtens det dobbelte af Sveriges, måtte den svensk-finske befolkning altså bære mere end dobbelt så store byrder som den dansk-norske. Skønt blot lidt talmagi, giver tallenes tale et vist indtryk af forholdene.

Festlighederne i forbindelse med 350-året for den vestfalske fred har givet anledning til en række publikationer i Sverige, og flere står på venteliste; det samme gælder Tyskland. Fra svensk side gælder det således 'Vägen till westfaliska freden. Sverige och trettioåriga kriget',

²⁴ K. Krüger i K. Reppen, udg., *Krieg und Politik 1618-48*. Mnch. 1988, s. 275-89.

udgivet af førstearkivar ved krigsarkivet, dr. Lars Ericson;²⁵ han gør i sit forord opmærksom på, at sådanne begivenheder ikke blot stimulerer offentlighedens historiske interesse, men også vil kunne virke forskningsmæssigt befordrende, selvom historikere ikke nødvendigvis har denne tilskyndelse behov.

Bogen udspringer af et forskningsseminar; andre af bidragene publiceres tidligt næste år af rigsarkivet og krigsarkivet i Stockholm, velsagtes i en mere videnskabelig form. Men den foreliggende bog opfylder på bedste vis de krav, der kan stilles til populærvidenskab på højt niveau. Efter en kort og klar oversigt over krigens forløb gennemgår Lars Ericson det materiale, der foreligger om hærenes størrelse – og eskaleringen 1625-35 – de demografiske konsekvenser, ødelæggelserne, men sært nok ikke for krigens finansiering. Kejserkrigen 1625-29 kostede skønsvist Danmark 6-8 mill. rd., Sverige 1630-34 – indtil nederlaget ved Nördlingen – 32 mill. rd.²⁶ På bayersk side ofrede kurfyrst Maximilian 1619-52 i alt 58.8 mill. gld., medens den romerske kurie – indtil Urban VIII – ydede subsidier på 100.000 guldstykker og ca. 600.000 scudi indtil 1623.²⁷ Urban VIII viste sig at blive langt mere påholdende.

Den skræk, tropperne spredte under krigen undrer vel ingen; men både de svenske og finske tropper optrådte disciplineret,²⁸ medens de danske lejetropper huserede slemt. Endnu i vort århundrede mindedes man rædslen i Uelzen på Lüneburger Heide. Ødelæggelsernes omfang og befolkningstabene vender vi tilbage til i en senere oversigt, men det bør dog nævnes, at Wallensteins tropper 1629 slæbte pesten med sig fra Jylland til Mantua med den næstværste epidemi i Lombardiet og Toscana til følge.²⁹ At pesten blev tolket som herrens straf for menneskenes synder vender vi ligeledes tilbage til, men *dies irae* – *dies illa*-stemningen beherskede det hele Europa omkring 1630.

Til de mere analyserende afsnit hører også docent, fil. dr. Nils-Erik Villstrands bidrag, 'ett avlägset krigs närhet. Det trettioåriga kriget och

²⁵ Historiska Media. Lund 1998. 189 s., ill.; Sv. kr. ca. 220. Desværre savnes register og samlet litteraturfortegnelse; og så pynter 'Schleswig' ikke i en nordisk fremstilling (s. 137), og det er forkert, at Christian IV 1611-13 truede rigsrådet med at føre krig som hertug af Slesvig og Holsten; han gjorde kun det sidste, dvs. som tysk rigsfyrste.

²⁶ K. Krüger i K. Repgen, anf. arb., s. 280 f., 286-89.

²⁷ W. Goetz, Die Kriegskosten Bayerns und die Ligastände. Forsch. zur Gesch. Bayerns XII. Bln. 1904, s. 109-25; D. Albrecht, Zur Finanzierung des dreissigjährigen Krieges. Zeitschr. für bayrische Landesgesch. 19. Mnch, 1956, s. 368-412. – En enkelt fejl har sneget sig ind (s. 36): Sverker Oredsson har fået navneforandring til Olofsson.

²⁸ Lars Ericson, s. 32; jf. s.84 og 87 (N.-E. Villstrand).

²⁹ Jf. C.M. Cipolla, Christofano and the plague. London 1973; samme, Faith, Reason and the Plague. Brighton 1979.

Finland' – bogens mest vellykkede (s. 83-112) – og professor Göran Rystads om *dominium maris baltica* (s. 160-77). Villstrand sammenfatter sin disputats 'Anpassning eller protest. Lokalsamhället inför utskrivningerna av fotfolk till den svenska krigsmakten 1620-1679' (Åbo 1992). Han mener, at freden næppe vil blive fejret i Finland, men at man mindes de hårdføre *hakkapeters* (slå hårdt til) »ärorika bragden«. Men ikke de to russiske overfald 1939 og 1941-44 har ydet deres skærv til det. Finlands befolkning udgjorde 7 p.ct. af rigets, medens landet bidrog med 10-20 p.ct. til krigen i skatter; 1626-30 og 1656-60 stillede Finland 22-24 p.ct. af troppeudskrivningerne (ikke en trediedel; s.89 f.) altså uforholdsmæssigt mange.

Til besvarelse af hovedspørgsmålet udvælger Villstrand to regioner Kalajoki ved den botniske bugt og Savolax mod øst, hvor reaktionsmønstrene – i store træk – falder meget forskelligt ud; mod vest tilpassning og mod øst protest. I begge tilfælde skaffede bønderne sig ekstraindkomster ved tjærebrænding (som tillod dem at købe en stedfortræder, som gik den visse død i møde), men ved den botniske bugt tillige ved handel med tjære osv.³⁰ Men på den anden side fremhæver Villstrand også – som Eva Österberg – interaktionen mellem centralstyrelse, lokalforvaltning og befolkning, en bydende nødvendighed for regeringen, men ledsaget af massiv propaganda.

Netop propaganda og krigens gradvise sækularisering fra 1630erne behandles flere steder (s. 118, 147 f., 163).³¹ Indtil 1613 havde den danske propaganda haft størst gennemslagskraft, men netop i 1630erne blev den svenske absolut overlegen, hvad Göran Rystads undersøgelse af propagandaen efter Nördlingenslaget 1634 (Lund 1960) dokumenterede, medens den danske fremtræder ynkeligt under Torstenssonsfejden. Blot kunde man dog minde om den lærde rigsråd Gunde Rosenkrans' skrifter 1644, *Dania ad exteros de perfidia Suecorum* og i august 1644 *Soterion in honorem Christiani IVti expulsis Suecorum classibus*.³² Hans skrifter havde naturligvis det fortrin, at de henvendte sig til et internationalt publikum; men endelig udsendte begge parter løbende rapporter, som gik ind i nederlandske og selv italienske aviser, velsagtens også andre. Helt tandsløse har de danske fremstød næppe været.

³⁰ Jf. John P. Maarbjerg, *Scandinavia in the European World-Economy, ca. 1570-1625*. New York 1995, kap. 6-7, s.179-232; *Historie* (Århus), s. 353. Der foreligger desuden flere forarbejder fra Villstrands hånd.

³¹ Jf. Sv. Göransson, *Den europeiska konfessionspolitikens upplösning 1654-60*. Upps.-Wiesb. 1956, kap. XI-XII.

³² Chr. Bruun, *Gunde Rosenkrantz*. Kbh. 1885, s.19. – Der forberedes en nyudgave og oversættelse af hans fire skrifter 1644-45.

I kapitlet 'den onde nabo' (s. 135-59) – bogens svageste – behandlinger arkivar Göran Larsson (Lund) Danmarks forhold til Sverige. Citatet kommer fra et brev fra en fnysende vred Christian IV (nov. 1603), der overfor rigsrådet fralagde sig ansvaret for følgerne af Karl IX.s skumle planer. Virkeligheden var den, at begge majestæter havde saboteret grænsemødeinstitutionen sønder og sammen, og Christian IV vilde have sin krig, i hans øjne altså præventiv krig. Larssons tanke synes at være, at de gamle nordiske spændinger gradvis udviklede sig til en del af trediveårskrigen. Bortset fra konkrete fejl (jf. note 25; og hvad med *miles perpentus, perpendere* betyder 'at (af)veje omhyggeligt' – en hær i løs vægt måske? (s. 152)) lægger Göran Larsson sin fremstilling lige tæt nok ad forgængernes, stundom endda *de verbo ad verbum*, det klæder ikke en historikers arbejde.

Fredsforhandlingerne 1641-48 diskuteres af lektor, fil.dr. Marie-Louise Rodén (s. 113-32), som tillige redegør for den nyere forskning. Christian IV.s klodsede tilbud om mægling 1633 havde kun ét mål, at chikane Sverige, hvad man naturligvis indså i Stockholm (s. 115-17).³³ Ligesom julen varede fredsforhandlingerne længe og kostede mange penge. Den tyske historiker Frans Bosbach beregnede 1984 det samlede beløb til ca. 3.2 mill.rd., ligesom han sikkert med rette betonedes gesandtskabernes beskedne levestandard, hvorimod han formentlig undervurderede korrupsionsomkostningerne.³⁴ Men sammenlignet med de tidligere nævnte krigsomkostninger drejede det sig her om pebernødder.

Den svenske delegation i Osnabrück bestod af den garvede Johan Adler Salvius og kanslerens søn Johan Oxenstierna. Deres forhandling analyseres fornemt af den tidligere rigsarkivar Sven Lundkvist;³⁵ her står fredsmålene og deres realisering i centrum. Synsvinklen har altså stadig været opfattelsen af virkelighed og virkelighed. Det svenske program 1641 havde flere hovedpunkter: kravenes art, baggrund og formulering, hvortil naturligvis kom konsekvenserne. De blev samlet i tre hovedpunkter, (1) *assecuratio pacis*, (2) *satisfactio coronae* og (3) *satisfactio militum*. Men da afhandlingen bevæger sig på det mere strukturelle og

³³ Jf. F. Dickmann, *Der westfälische Frieden*. Münster, 2. Aufl. 1959, s. 65-67.

³⁴ F. Bosbach, *Die Kosten des westfälischen Friedenskongresses*. Münster 1984, s. 219-34; jf. HT 86. Kbh. 1986, s. 390 f.

³⁵ Sven Lundkvist, *Die schwedischen Friedenskonzeptionen und ihre Umsetzung in Osnabrück*. *Der westfälische Friede*, hrsg. v. H. Duchhardt. *Historische Zeitschrift*, Beiheft 26. Mnch. 1998, s. 349-59; jf. samme, *Säkerhet och fred. Utrikespolitik och historia*. *Studier tillägnade Wilh. M. Carlgren*. Sthlm. 1989, s. 163-73; *Die schwedischen Kriegs- und Friedensziele*. K. Reppen, anf. arb., s. 219-34.

teoretiske plan, anskuet fra svensk side, får læseren ikke nogen tilsvarende redegørelse for de kejserlige modkrav, de svenske forhandlers reaktioner og den gensidige vekselvirkning. Her må man ty til den igangværende udgivelse af *Acta pacis Westphalicae*, evt. til Fritz Dickmanns standardværk.

Om alle tre punkter gælder det, at de beroede på bitter nødvendighed. Fredssikringen havde Hugo Grote lagt den folkeretlige grund til med *De jure belli et pacis* (1625; selv døde Grote 1645), selvom den katolske kirke fordømte hans værk. For Sverige var målet at få det kejserlige restitutionседikt 1629 ophævet, at genoprette situationen ifølge den augsburgske religionsfred (1555), at inddæmme kejsermagtens indflydelse i Nordvesttyskland og at sikre sig et fodfæste i Tyskland (Bremen-Verden og Forpommern); det sidste for at opnå sæde i rigsdagen i Regensburg og af strategiske grunde.

De strategiske grunde gled over i *satisfactio coronae* (at sikre sig 'sjøkanten'), men havde også handelspolitiske og fiskale ingredienser. *Satisfactio militum*, skadeserstatningen, som Lundkvist mener har været noget overset, havde ligeledes vital fiskal betydning til den besværlige afvikling af krigen, demobiliseringen og – især – krigsgælden: resterende løn til militæret eller til affindelse i gods. De svenske krav havde oprindeligt ligget på 10-12 mill.rd., men i sidste ende blev resultatet som bekendt 5 mill.rd., hvad dronningen godtog.

Marie-Louise Rodéns afhandling får en særlig interesse ved Adler Salvius' og Oxenstiernas kontroverser med den pavelige legat, Fabio Chigi (senere pave Alexander VII; s. 127). Urban VIII handlede som politiker for at redde stumpene, hvorimod Innocens X optrådte som kanoniker ved i bullen *Zelo domus dei* at erklære freden for ugyldig (nov. 1648), fordi den blev indgået med kættere.³⁶ Ubehændigt måske, men dog ganske raffineret, fordi ordet *zelo* har en tredobbelt betydning: (1) varm kærlighed, (2) nidkærhed, retsbevidsthed og (3) mistro, jealousy.³⁷

Noget *post festum* fik den katolske kirke 1654 en triumf ved dronning Christinas abdikation og konvertering, ingen ringere end ærkefejden Gustav Adolfs datter. Disse begivenheder har længe beskæftiget forskningen, især Curt Weibull og den katolske forfatter og historiker Sven

³⁶ K. Reppen, Der päpstliche Protest gegen den westfälischen Frieden und Friedenspolitik Urbans VII. Hist. Jahrbuch 75. Mch. 1956, s. 95-122; M.L. Rodén, Fabio Chigi vid westfaliska fredskongressen. Årsbok för Riksarkivet och Landsarkiven 1998 (Sthlm.), s. 149-75.

³⁷ Ch.T. Lewis & C.H. Short, A Latin Dictionary. Oxf. 1962, s. 2018.

Stolpe (1960-61).³⁸ En langt mere indgående behandling har den nyligt afdøde, norske kirkehistoriker Oskar Garstein givet af paverne Innocens X.s (d. 1655) og Alexander VII.s modtagelse af dronningen i Rom,³⁹ selvom hendes glæde ved musik og teater ikke huede kurien. Til sin fremstilling har Garstein kunnet benytte et stort og hidtil ukendt materiale fra vaticanarkivet.

At også danske statsmænd, Corfitz Ulfeld og Hannibal Sehested har flirtet med katolicismen ved vi nu (J.J. Duin, Vello Helk); det er blevet sandsynliggjort i begge tilfælde. I Rom vejrede man også her morgenluft, selvom man kan formode, at Fabio Chigi, som Ulfeld forhandlede med, sandsynligvis har indset dennes habitus.⁴⁰

Hvad Sverige angår, opfylder jubilæumsårets publikationer altså til fulde de funktioner, Lars Ericson opstillede; den populærvidenskabelige med den af ham selv redigerede og gedigne bog om vejen til den westfalske fred. Men det samme gælder de videnskabelige bidrag, selvom også en del ikke har direkte forbindelse med jubilæet. De kontinentale bidrag må derimod vente til næste postombæring.

³⁸ C. Weibull, *Drottning Christina. Studier och forskningar*. Sthlm. 1961 (2. opl.), s. 64-103; Sv. Stolpe, *Drottning Kristina*, Sthlm. (Aldus) 1966, s. 213-32; jf. s. 35-37; C. Weibull, *Om drottning Christinas trosskifte och tronavsägelse*. Scandia 28. Lund 1969, s. 193-326. – Som et kuriosum kan nævnes, at et hold kvindelige, amerikanske turister 1965 var ved at drive guiden til fortvivlelse (1965) ved spørgsmål om, hvad der dog drev dronningen til at konvertere; guiden sluttede pinen ved at fastslå: »Nevertheless she was quite intelligent indeed«.

³⁹ O. Garstein, *Rome and the Counter-reformation in Scandinavia IV*. Leiden 1992, 3. bog.

⁴⁰ J.J. Duin, *Norsk-danske religionsforhandlinger i Paris under Kristian IV*. HT 11. r. III. Kbh. 1950-52, s. 234-53; V. Helk, *Corfitz Ulfeldts katolske forbindelser*. Kirkehist. saml. 1988, s. 121-39; O. Garstein, *anf. arb.* IV, s. 380-423; S. Heiberg, *Enhjørningen Corfitz Ulfeldt*. Kbh. 1993, s. 70-77, 95 f., 119-22.

2. Krig, militær og samfund

Vil man have et hurtigt overblik over de regler, der gjaldt katolikers rettigheder – eller mangel på samme – kan man lettest konsultere den kyn-dige Roskildeborgmester Chresten Osterssøn Veylles juridiske håndbog fra 1665 under c eller k; men omsonst. Om 'papisteri' får man til gengæld at vide, at det »er en særdelis sect, hvorfor den, som (vitterlig) er papist eller aff den papistiske religion, være sig adel eller wadelig, den nyder ingen arff eller tieniste her i rigerne«. ¹ Holberg bruger vendingen »at være katolsk i hovedet«, og endnu i sidste århundrede kendte man den – noget tvetydige – sønderjydske talemåde »han driker for dem alle, ligesom de katolske præster« ²

Tolerancen havde trange kår på begge sider af konfessionstæppet. I England nåede hysteriet og paniken et højdepunkt endnu under Jacob II.s korte regering 1685-88, iscenesat af en gal præst, Titus Oates, der anede »a Popish plot« allevegne, i London, ved den kryptokatolske konges hof, i katolske adelskredse – blandt *recusants* – osv. ³ Uden at gå nærmere ind på spørgsmålet om religiøs tolerance ved vi nu – i modsætning til den amerikanske idéhistoriker W.K. Jordans *whig interpretation* – at der ikke her har været tale om en fremadskridende proces, men bl.a. om betydelige regionale forskelle. ⁴ Interesse har det her kun, at en anden amerikansk historiker – Ph. Benedict – har hævdet, at Bartholomæusnattens blodrus (1572) fyldte ikke blot omverdenen, men også den franske befolkning med afsky, og at Henrik IV.s tronbestigelse og Nantes-ediktet 1598 skabte en *modus vivendi*, indtil Ludvig XIV af opportunistiske grunde omstødte ediktet 1685. ⁵

At det selv efter den westfalske fred stod ilde til, bekræfter en afhandling af Winfried Schulze (München); ⁶ han har givet den titlen »Pluralisering als Bedrohung: Toleranz als Lösung«. Pluralisering i den nyere

¹ C. Osterssøn Veylle, *Glossarium juridicum dano-norvegicum*. Kbh. 1665/1977, s. 611 f.

² J. Kok, *Danske Ordsprog og Talemaader fra Sønderjylland*. Kbh. 1870, nr. 400.

³ J.P. Kenyon, *The Popish Plot*. London 1972; jf. samme, *The Stuart Constitution*. Cambr. 1966, s. 451 og 454.

⁴ O.P. Grell og B. Scribner, *Tolerance and intolerance in the European Reformation*. Cambr. 1996, her Grells indledning, s. 1-12.

⁵ Ph. Benedict, sst., s. 65-93.

⁶ I: *Der westfälische Friede*. *Historische Zeitschrift*, Beiheft 26, udg. af H. Duchhardt. Mnch. 1998, R. Oldenbourg Verlag. 901 s., ill. DM 108 (for abonnenter); her s. 115-40.

historie defineres indledningsvis som processer, der rummer udvidelse, differentiering, relativisering, hurtigere fornyelse af den politisk-socialt orden, viden, tro og normer,⁷ vigtigst vel trosspaltningen, opdagelsen af den ny verden – kunde indianere regnes for mennesker, og vilde de være modtagelige for den rette tro, hvad en pavebulle 1545 fastslog – det ny kopernikanske verdensbillede, den spirende empiri, men også de nye militære former og den evige og stadig mere intense krigsførelse efter Frankrigs og Spaniens intervention i Italien 1494.⁸

Men tolerance omfatter for Schulze meget andet end religiøs tolerance, men også overbærenhed med anderledes tænkende, andre racer osv. Luther så ingen grund til »gegen Gott die tollerantz zu entschuldigen«, og endnu langt ind i det 18. århundrede trivedes intolerancen i bedste velgående i tyske byer, såvel protestantiske (Hamburg) som katolske (Salzburg). Tolerancen på religiøst plan vandt først terræn i oplysningstiden; den befandt sig i 1648 endnu kun i sin spædeste vorden, selvom Hugo Grotius – med Augustin som kilde – og Samuel Pufendorff gjorde sig til dens talsmænd på naturretligt grundlag.⁹

Ser man bort fra Norbert Elias' omstridte – og næppe i ét og alt holdbare – teori om civilisationsprocessen, vil den tyske historiker Gerhard Oestreichs socialdisciplineringssteori formentlig vise sig nok så givtig; den skal nærmest opfattes som et heuristisk redskab til ordning af de mange elementer. Oestreich nåede ikke selv at afslutte sit planlagte arbejde, men på basis af hans manuskripter og optegnelser – foruden andres relevante arbejder – har Winfried Schulze givet en meget bred og helt fortrinlig sammenfatning.¹⁰ Socialdisciplineringen har sin plads i det neo-stoiske – og meget geometriske – univers, som herskede; i byplanlægning, i befæstningsanlæg, men fremfor alt i kirken og samfundsbegrebet *Ordnung und gute Polizey*. Kort sagt ensretning, men aldeles ingen tolerance, og uanset konfession.

På mange måder har disse synspunkter vist sig frugtbare. Trods visse forskelle har den engelske historiker John Bossy og franskmændene Jean Delumeau været enige om konfessionernes og kirkens ændrede funktioner efter 15-1600-tallets konflikter.¹¹ Bossy fremhævede som den første,

⁷ Sst., s. 116.

⁸ Sst., s. 122 f.

⁹ Sst., s. 118 f., 139 f.

¹⁰ W. Schulze, Gerhard Oestreichs Begriff 'Sozialdisciplinierung in der früheren Neuzeit'. Zeitschr. f. hist. Forschung 14. Bln. 1987, s. 265-302; jf. G. Oestreich, Neosticism and the early modern state, udg. af B. Oestreich og H.G. Koenigsberger. Cambr. 1981.

¹¹ J. Bossy, Christianity in the West, 1400-1700. Oxf. 1985; J. Delumeau, Le catholicisme entre Luther and Voltaire. Paris 1971 (Engelsk oversættelse London 1977).

at middelalderkirken – udover sin sakramentsforvaltning – havde tjent som bindeled mellem familier, samfund, korporationer osv. Efter reformationen og *la riforma cattolica* atomiseres denne funktion; hvert enkelt individ konfronteres nu ifølge begge historikere ved skriftemålet og trusler om sanktioner med kirkens og den verdslige øvrigheds stramme disciplinering på alle tilværelsens områder.

Socialdisciplineringen havde også en anden og mere paradoksal side. Medens alle i reformationsårhundredet frygtede og afskyede de ‘vantrø’ tyrker, vendte de fleste europæiske magter det døve øre til habsburgernes – Rudolf II.s – appeller om bistand under den tretten år lange krig mod Mehmed III og Murad III 1593-1606.¹² I løbet af 1600-tallet blev synspunkterne noget mere ambivalente, udartede til en slags *Hassliebe*. Ikke mindst i Wien, men også andre steder nærrede øvrigheden respekt for sultanens absolutisme og den stramme, militære disciplin, selvom man næppe forstod, at osmanneriget havde en vertikal samfundsopbygning, der gjorde alle sultanens undersåtter til hans slaver (*kapikulari*), medens Europa stadig havde et standssamfund, eller – i Sverige f.eks. – en standsstat.¹³

Naturligvis sad skrækken for osmannerne især naboerne – Østrig, Venezia og kirkestaten – i blodet. Således som den østrigske historiker Hans Sturmberger skildrer ‘den tyrkiske forbilledlighed’ drejede det sig mest om et élitefænomen: fyrster, gesandter, statsteoretikere – Machiavelli, Botero og andre – og rejsende. Og hvilken fyrste kunde ikke drømme om sultanens *plenum dominium*, uden adel og besværlige stænderforsamlinger, der endda stillede krav som betingelse for bevillinger, men med embedsmænd, han selv valgte efter dygtighed og stadig kun rådgivende og frihed for finansielle restriktioner. Kort sagt, tyrkerne havde et *bessere Polizey und Regierung*. Muligvis fører éliteaspektet Sturmberger til at overdrive; andre historikere (S.R. Bireley, Bernard Lewis) udtrykker sig i hvert fald mere behersket.¹⁴

¹² C. Göllner, Die Türkenfrage in der Öffentlichen Meinung im 16. Jahrhundert. Turcica III, Bukarest og Baden-Baden 1978, s. 3-7, 121-226, 229-393; J.P. Niederkorn, Die europäischen Mächte und der ‘Lange Türkenkrieg’ Kaiser Rudolfs II. Wien 1993, s. 499-502.

¹³ H. Sturmberger, Das Problem der Vorbildlichkeit des türkischen Staatswesens im 16. und 17. Jahrhundert und sein Einfluss auf den europäischen Absolutismus. Comité international des sciences historiques. Rapports IV. Wien 1965, s. 201-09; M. Harbsmeier, Images of Despotism: Ottoman and Muscovite in German 16th and 17th Century Travel Accounts. Culture and History 14. Kbh. 1997, s. 37-47.

¹⁴ S.R. Bireley, The Counterreformation Prince. Chapel Hill og London 1990, s. 20, 39, 60, 63, 70 f., 131, 182 f.; B. Lewis, Mellemostens historie i de seneste 2000 år. Kbh. 1998, s. 391 f.

Tilsyneladende bringer denne digression os langt bort fra trediveårskrigen og den westfalske fred, men også kun tilsyneladende. For naturligvis drejede krigen sig om et internationalt, politisk og konfessionelt opgør, som havde ulmet siden 1580'erne, men det blev fulgt af flere andre processer, absolutismens triumf trods fronderende aristokratier, der følte deres rettigheder tilsidesat eller krænket af øvrighedens anmasselser, samfundets omformning under byrderne af magtstatens skattekrav, krigsødelæggelserne, hekseprocesserne osv.

I perioden 1620-40 blev i hvert fald Centraleuropa og Skandinavien hjemsøgt af angsten for *dies irae, dies illa solvet saeculum in favilla*, vredens dag, da herren skal forvandle menneskene til aske til straf for deres synder, både jordiske og konfessionelle,¹⁵ og da krigen tabte sin konfessionelle legitimering og blev til rå magtkamp; hertil kom, at krigsførelsen krævede stadigt mere omfattende menneskelige og materielle ressourcer. Johan Jacob Grimmelshausens (d. 1676) *bestseller Simplicius Simplissimus* – egentlig tænkt som et opbyggeligt skrift – beretter om angst og ødelæggelser, om lejetroppernes brutalitet, plyndringer og seksuelle udskjelser. Og den franske kobberstikker Jacques Callots barske, men naturalistiske skildringer af krigenes rædsler, lidende bønder, lemlæstede soldater, afstraffelse af soldater og meget mere, gør det samme.

I et elegant essay har den amerikanske historiker Theodore K. Rabb gjort op med de mange teorier om 1600-tallets kriser, politiske, sociale, økonomiske og kulturelle, men føjer en ny dimension til, den mentale.¹⁶ Med rette gør han opmærksom på, at krisebegrebet anvendes medicinsk-klinisk om en akut situation, men ikke om et langt omformningsforløb. Det mentale element kommer ind ved, at krigstræthed og krigslede meldte sig i 1630'erne. Eksempelvis viser Rabb, at den afspejles i bl.a. Peter Paul Rubens' martialske kunst, og at samme Rubens forsøgte sig som diplomatisk mægler, omend totalt omsonst. Kunstens ro vendte først tilbage efter århundredets midte – da man stod foran den næste samvittighedskrise under og efter Ludvig XIV.s mange krige (1685-1730).

Krigens materielle omkostninger kan vi vende tilbage til i oversigtens tredie del og foreløbig holde os til de menneskelige, ødelæggelserne, befolkningens vilkår, Tysklands – og naboernes økonomiske forhold, og

¹⁵ Jf. O.P. Grell og A. Cunningham, udg., *Health Care and Poor Relief in Protestant Europe 1500-1700*. London og New York 1997, s. 147-49.

¹⁶ Th.K. Rabb, *The Struggle for Stability in Early Modern Europe*. New York 1975; jf. R. Starn i *Past and Present* 52. London 1971, der dissekerer krisebegrebet historio-grafisk.

den kulturelle udvikling. Det sidste gælder propaganda, billedkunst og musik, alle tre gode målestokke for atmosfæren i det krigshærgede Europa. Overfor hele dette vigtige problemkompleks har den engelske historiker H.S. Steinberg rettet en voldsom bredside mod den traditionelle opfattelse.¹⁷

Bogen har to hovedrinder. For det første opfatter Steinberg – som det fremgår af bogens undertitel – krigen som en europæisk storkrig fra konflikten om Jülich-Cleve og dannelsen af den katolske liga med Maximilian af Bayern i spidsen 1609 til pyrenærfreden mellem Spanien og Frankrig 1659, hvortil han gerne kunde have føjet fredsslutningerne i Oliva 1660 og Kardis 1661.¹⁸ Den anden hjørnesteen bliver vore erfaringer fra den anden verdenskrig, den totale krig, som naturligvis kunde sige sparto til trediveårskrigen, men som har givet os et erfaringsgrundlag;¹⁹ og endelig understreger han, at det tyske kludetæppe af territorier gør det vanskeligt at give en præcis geografisk definition af Tyskland.²⁰

Hvad angår krigsødelæggelserne henviser Steinberg bl.a. til R. Ergangs bog 'The Myth of the all-destructive Fury of the Thirty Years War' (1956), en ganske kort bog, der dog på grund af et omfattende, empirisk materiale forsøger at underbygge sin påstand; meget af krigens rædsler skyldes senere forfattere, Friedrich Schiller og Gustav Freytag, hvad Steinberg tilslutter sig. Selv hævder Steinberg i sin analyse af Tysklands demografiske forhold, økonomiske og sociale vilkår, at skaderne ikke har været så drastiske, som eftertiden har villet gøre dem til;²¹ Talmaterialet lider af alvorlige brist, befolkningstilbagegangen beror snarest på intern migration til mindre udsatte områder, men har samlet måske endda været stabil eller svagt stigende. Der kan dog ikke være nogen tvivl om, at Steinbergs revisionisme har virket som en udfordring for senere forskning, men heller ikke om, at den overdriver væsentligt.

Fastere grund under fødderne har Steinberg i sin redegørelse for traditionsudviklingen. Straks inden krigens afslutning startede Axel Oxenstierna sin propagandaoffensiv med den pommerske jurist og historie-

¹⁷ H.S. Steinberg, *The 'Thirty Years War' and the conflict for European Hegemony, 1600-1660*. London 1966.

¹⁸ Sst., kap. 2; derfor også the Thirty Years War i anførselstegn.

¹⁹ Sst., kap. 3.

²⁰ Sst., s. 19-27.

²¹ Rigtigt er det, at bankierfirmaer og våbenleverandører i f.eks. Augsburg og Nürnberg kunde slå mønt af krigen; C. Dalhede, *Augsburg und Schweden in der frühen Neuzeit I-II*. St. Katharinen 1998.

skriver B.Ph. Chemnitz som pennefører (1643 eller 1646). Senere lovpriste den sachsiske statsteoretiker og historieskriver Samuel Pufendorf Karl X Gustavs bedrifter, begge i svensk tjeneste; og endnu senere indledte kurfyrst Frederik Wilhelm (1640-88) – en alliancemæssig vendekåbe – sit propagandamæssige *one-man-show*, dels for at udstille sine egne præstationer, dels for at kamouflere sin rabiante militarisering af Brandenburg-Preussen. På samme grundlag tog Frederik II (1740-86) fat, men nu vendt mod Østrig (1751).

Steinbergs redegørelse for tysk kulturliv – musik, litteratur og billedkunst – når desværre ikke udover en opregning af prominente navne; Heinrich Schütz, Grimmelshausen og mange andre giver han nok en kortfattet karakteristik; men hele kapitlet forbliver en skal uden noget forsøg på at indfange tidens atmosfære og stemninger. Her må man gå til Herbert Langers (Greifswald) bog om trediveårskrigen kulturhistorie.²²

Som hovedværk til Tysklands befolkningshistorie under trediveårskrigen står stadig den – noget anløbne – tyske historiker Günther Franz' store værk, der første gang udkom 1940.²³ Franz har kunnet støtte sin syntese til de myriader af lokalhistorisk litteratur, som forelå, da han skrev sin bog; han anslår nettotabet for landbefolkningen til 40 p.ct. og for byerne til 33 p.ct., men mener også, at landet hurtigt kom på fødderne igen; hundrede år efter den westfalske fred havde befolkningstilvæksten været 75 p.ct. Samtidig betoner Franz Tysklands særstilling i Europa – men udtrykker sig meget svævende om Nederlandene og Danmark – men også, at visse egne kunde notere en fremgang takket være tilvandring, endda fra udlandet, ganske som Steinberg, der naturligvis har kendt Franz' bog (jf. kort nr. 1).²⁴

Der hersker nu også bred enighed om, at tabene på slagmarken har været begrænsede og – som Steinberg betoner – slet ikke tåler sammenligning med nogen af de to verdenskrige; hertil må man vel føje overgreb eller massakrer på civilbefolkningen. Den store dræber blev de epidemiske sygdomme: pest, tyfoid feber, dysenteri og mange andre, der fulgte i hærenes spor eller som Steinberg også nævner – takket være mangel på hygiejne og opvarmning i bagerier, men ikke i støjende smedier.

Sammenfaldet – men ikke nødvendigvis årsagsforbindelsen – fremgår af kort 2-3 over henholdsvis de svenske hæres marchruter 1630-32 fra

²² H. Langer, Kulturgeschichte des 30jährigen Krieges. 1978.

²³ G. Franz, Der dreissigjährige Krieg und das deutsche Volk. 3.udg. Stuttg. 1961.

²⁴ Sst., s. 47-54 og kap. 2.

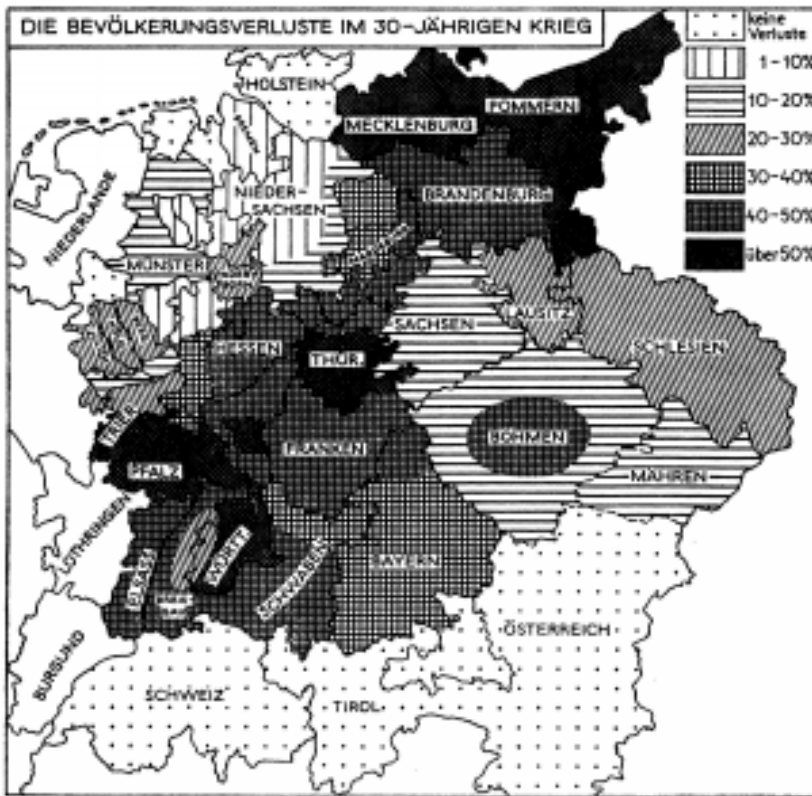

Fig. 1. Tysklands befolkningstab 1618-48. (Kilde: Günther Franz 1955).

Østersøkysten mod sydvest (også senere) og pestens udbredelse i Tyskland 1634-40. Logistiken krævede, at hærene og transportskibe med våben, ammunition og proviant måtte følge floderne.²⁵ Magasiner i potentielle krigszoner hører Ludvig XIV.s endeløse krige til.

Endnu i 1600-tallet opererede man med *bellum justum*-begrebet; man gik i krig for *salus publica*, når der forelå *necessitas urgens*, *bonum commune*, altsammen som led i den *ragione da stato*, som Machiavelli havde argumenteret for, som kardinal Richelieu hundrede år senere gjorde til et konsekvent led i sit opgør med Spanien om 'den spanske vej til Flandern', og som han – trods almen forargelse – fra 1631 benyttede ved

²⁵ M. van Creveld, *Supplying War. Logistics from Wallenstein to Patton*. Camb. 1977, s. 5-26; R.G. Asch, *The Thirty Years War. The Holy Roman Empire and Europe 1616-48*. London og New York 1997, s. 150-55.

sine subsidier til Gustav Adolf – ærkekætteren – indtil Frankrig 1635 gik åbent ind i krigen på svensk side, fordi statsræsonen bød ham det.²⁶

Og krig forudsatte nu stående hære – *miles perpetuus* – en institution, som kun mødte modstand i England: *No standing army*, lød parolen i presbyterianske kredse (og England indførte som bekendt først værnepligt 1916). Men oprettelsen af stående hære – forskellig fra land til land – stod i tæt forbindelse med etableringen af absolutismen, der på den måde skaffede sig monopol på anvendelsen af ‘organiseret vold’

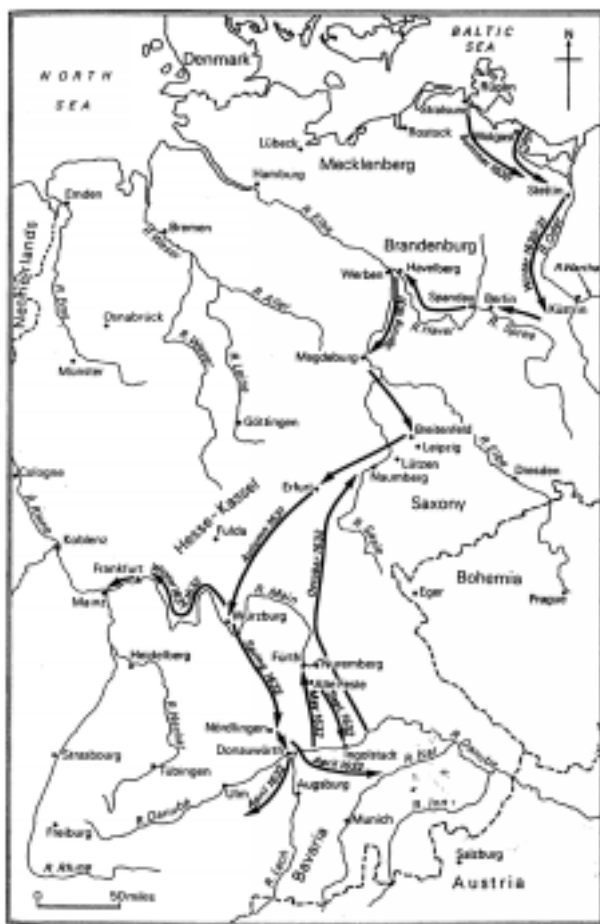

Fig. 2. Gustav Adolfs operationer i Tyskland 1630-32. (Kilde: M. van Crefeld 1960).

²⁶ K. Reppen, *Kriegslegitimationen in Alteuropa*. Hist. Zeitschr. 241. Mnch. 1985, s. 27-49; B. Sicken, *Der dreissigjährige Krieg als Wendepunkt*. H. Duchhardt, anf.arb., s. 583; Wm.F. Church, *Richelieu and Reason of State*. Princeton 1972.

(Frederic C. Lane), trods modstand fra de tilbageblevne stænder. Men de stående hære krævede også uhyre summer af penge – omend mindre end hvervede tropper – en belastning, domænestaten ikke kunde bære; den blev forvandlet til en skattestat eller magtstat, der også gav fyrsten monopol på skatteudskrivning.²⁷ Til nøds kunde man i de sjældne fredsperioder leje tropperne ud til fremmede magter.

Parallelt med dette forløb eskalerede hærenes størrelse i 1620'erne fra de normale 15.-25.000 mand. Bevæger man sig frem til slaget ved Breitenfeld i september 1631, da Gustav Adolf besejrede de kejserlige styrker, stod 120.-150.000 mand på hver side overfor hinanden. Væksten af militære ressourcer – og menneskelige lidelser – taler for sig selv.²⁸ Det blev en bydende nødvendighed med stående hære, men udviklingen eliminerede også gradvis de hvervede tropper. Den tysk-amerikanske historiker Fritz Redlich påviste 1965, at lønningerne til *condottierer* og hvervede tropper steg væsentligt i 1600-tallet, fordi efterspørgslen

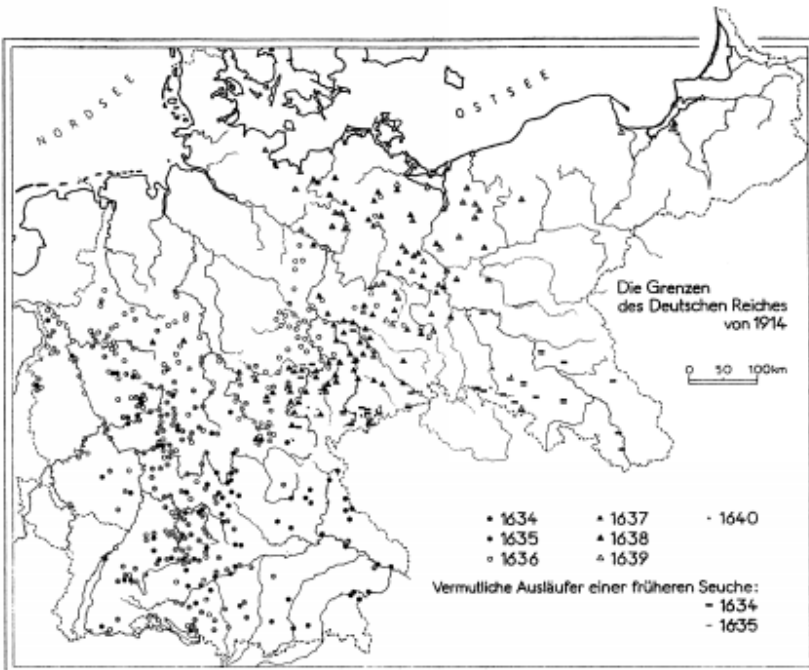

Fig. 3. Pestens udbredelse 1634-40. (Kilde: Günther Franz 1955).

²⁷ B. Sicken, anf. arb., s. 581-98.

²⁸ G. Parker, *The Thirty Years' War*. London 1984 (2. ajourførte udg. 1987), s. 121-27.

steg.²⁹ Redlich fremhævede tillige, at Wallenstein og Gustav Adolf 'opfandt' kontributionssystemet, der lod krigsskuepladsen selv betale for krigsførelsen; *bellum se alet*-princippet rakte ikke.³⁰

Afdankede eller lemlæstede soldater og veteraner blev en plage fra omkring 1630, fordi de ofte måtte skaffe sig livsophold ved at tigge; der blev ført kontrol med eller udstedt forbud mod sådanne personers ophold i territoriet eller nabolandene, også her i landet, hvor man forbød skippere at overføre dem fra Tyskland. Krigen eksporterede ligefrem sine ofre, fordi krigsskuepladsen ikke kunde skaffe dem udkommet, krigens affaldsprodukter, om man vil. Under mottoet »Der Krieg hat ein Loch, das Kalbfell taug nicht mehr,/ wir suchen den bettelstab, den unser beuch sind Leer« (Daniel Richter 1642) tager Bernhard R. Kroener (Potsdam) i en meget fornem afhandling to spørgsmål op, officerernes professionalisering og virkningerne af demobiliseringen.³¹ Han betoner den militære élites internationalisering, belyst ved skotten Andrew Melvilles (1624-1706) brogede karriere fra menig til generalmajor.

Vi ved jo – bl.a. fra Sverige – at demobiliseringen blev krigens finansielt vanskeligste fase, men der foreligger omvendt kun få og spredte undersøgelser af, hvad der blev af de demobiliserede hære og soldater. Kroener regner med, at der i oktober 1648 stod 120.-150.000 mand under våben i Tyskland (og på vej mod vinterkvarter), foruden de mange nonkombattanter, i alt måske 250.-300.000 mennesker, hvis skæbne vanskeligt lader sig følge;³² alle de krigsførende parter skilte sig hurtigst muligt af med det kostbare rytteri, hvorimod mange territorier bl.a. Sverige, men ikke Østrig – udvalgte soldater fra de gamle regimente til stående kernetropper eller garnisonstjeneste.

De øvrige fulgte – som Kroener udtrykker sig – samme videre mønster som generalmajor Melville: de mange efterfølgende krige bød nye beskæftigelsesmuligheder, frondekrigene, Skandinavien, Brandenburg og Polen 1655-60, Frankrig og dets modstandere fra 1661, den østrigske grænse til osmannerriget og de mange territorielle fejder i Tyskland. Andre vendte tilbage til deres hjemstavn eller bosatte sig i ødelagte områder. Tilbage blev dog en del – velsagtens bl.a. invalider – der

²⁹ F. Redlich, The German Military Enterprises and his Work Force II. Zeitschr. f. Sozial- u. Wirtschaftsgesch. Beiheft 148. Wiesb. 1965, s. 231-64; R.G. Asch, anf. arb., s. 155-66.

³⁰ F. Redlich, Contributions in the Thirty Years' War. Econ. Hist. Review 2. ser. XII. Camb. 1948-49, s. 247-54.

³¹ H. Duchhardt, anf. arb., s. 599-630.

³² Sst., s. 600-05.

måtte hutle sig igennem ved tiggeri eller ernære sig ved kriminalitet; i det sidste tilfælde endte en del deres karrierer i galgen.³³ Men vished kræver mange flere lokale undersøgelser.

Flere forfattere – ikke mindre end syv til otte – beskæftiger sig med festlighederne i anledning af freden, mest interessant blandt dem en afhandling af Franz Fehrenbach (Firenze) om Gianlorenzo Berninis (1598-1680) *Fontana dei qatri fiume* på *Piazza la Navona* i Rom, rejst af pavestolen 1648-51, bl.a. beregnet på jubelåret 1650.³⁴ Hele monumentet krones af en obelisk, hvorved Innocens X greb tilbage til Sixtus V (1585-90). Fehrenbach karakteriserer efter en subtil fortolkning, der bl.a. støtter sig til en samtidig ægyptologs udlægning af symbolverdenen, værket som pavelig kosmologi. Flodguderne symboliserer de fire kendte verdensheder, men fontænenes billedverden bygges antitetisk op, ondt mod godt, uret mod ret osv.; den bygger på såvel neo-platonisk som neo-stoisk visdom og henter sine idéer fra den græske mytologi og gudernes indbyrdes principkampe – atter antitetisk – men udgangspunktet bliver *restitutio urbis* og den munder til syvende og sidst ud i *discordia concors* og den pavelige absolutismes berettigelse for den rettroende verden.

Ejendommeligt nok beskæftiger værket sig overhovedet ikke med krigens spor i musikken. Går man til Gyldendals europæiske musikhistorie, bliver man præsenteret for senmarxistiske klichéer om overgangen fra 'feudalsamfund' til 'kapitalisme' mellem reformationen og midten af 1600-tallet. Hvor grænserne mellem katolicisme og protestantisme blev stabiliseret efter 1630, kan dette år benyttes som skel. Krigen havde indtil da afbrudt den tradition, man havde haft ved hofferne og de velstående byer i Tyskland, både hvad angår vokal- og instrumentalmusik, men derimod ikke i Italien.

Kun i de store byer, som undgik ødelæggelse, kunde traditionen fortsætte. Det gjaldt f.eks. Hamburg, der således havde et baggrundsmilieu for Georg Philipp Telemanns (1681-1767) langvarige virke,³⁵ men vel også Lübecks milieu for Dietrich Buxtehudes (c.1637-1707) kirkemusik. Men udover disse almindeligheder får læserne ikke meget at vide om komponisternes stemninger og udtryksformer eller om repertoire. En afgrund var jo dog befæstet mellem Heinrich Schütz' (1585-1672) ofte dystre kirkemusik og Claudio Monteverdis (1567-1643) senere værker. Barokmusikken kan ikke skæres over én kam; den nåede først

³³ Sst., s. 607-30.

³⁴ Sst., s. 715-40.

³⁵ K. Ketting, red., Den europæiske musikkulturs historie I. Kbh. 1982, s. 152-54, 216 f., 306 f.

fuld udfoldelse hos Bach (1685-1750) og Händel (1685-1759) i den protestantiske kirkemusik.

Kun altfor sjældent har historikere forsøgt eller forstået at integrere musik og visuel kunst i deres arbejder.³⁶ Men medens den katolske messe – efter hellenske forbilleder – kun måtte tjene til indadvendt fordybelse i liturgien, havde musikken i den lutherske kirke en central funktion – også i salmesangen – sideordnet prædikenen; den kan undertiden – f.eks. hos Michael Praetorius (1571-1621) – minde om middelalderens *responsoria*: vekselsang, hvor koret besvarer solistens sang. Den reformerte kirke tillod først sent musik, medens den forblev bandlyst i den engelske puritanske og skotske presbyteritanske kirke, i hvert fald indtil 1660.

Bortset fra kirkemusiken og de centraleuropæiske byers *Abendmusik* afhang musikken af fyrsteligt patronat, men også af fyrsternes finanser og – oftest – lommemesmerter. Monteverdi, Schütz og det kongelige kapel i København fik det at føle på nærmeste hold. Schütz kæmpede en evig kamp for at skaffe sine musikere – ofte fattige som kirkerotter – deres løn fra kurfyrsten af Sachsen, og Monteverdi forlod 1637 Gonzagahofet i Mantua til fordel for San Marco i Venezia,³⁷ og Christian IV, som havde haft et af Europas største kapeller, indskrænkede det 1611, 1625 og 1643. Krigen gik forud for kulturen.

Operaen voksede ikke ud af kirkemusiken, men af madrigaler, motetter osv.; den først kendte – Monteverdis Orfeo – stammer fra 1608-09, men fra 1630'erne kan man ifølge den engelske historiker H.G. Koenigsberger konstatere en stigende interesse for operaen på bekostning af kirkemusiken.³⁸ Om denne ændring har noget at gøre med krigen lader sig vanskeligt afgøre; for en sammenhæng kunde tale, at musikken ikke blot forlenede fyrstehoffet med glans og prestige, men at operaen tillige kunde give den eller rumme politiske funktioner og budskaber. Det skulde således gælde Monteverdis sidste opera, *l'incoronazione di Poppea* fra 1641.³⁹ Sammenhængen bliver først helt evident under absolu-

³⁶ For musikken bedst C.J. Friedrich, *The Age of the Baroque, 1610-1660*. New York 1960, s.87-91; Ths. Munck, *Seventeenth Century Europe, 1598-1700*. London 1990, s. 310-14, 330-34.

³⁷ Ths. Munck, *Keeping up Appearances: Patronage of the Arts, City Prestige, and Princely Power in Northern Germany and Denmark, 1600-1670*. *German History* 6. 1988, s. 213-30; *Seventeenth Century Europe*, s. 330, 332.

³⁸ O. Kongsted i Sv. Ellehøj, red., *Christian IV.s verden 1988*, s. 434-43.

³⁹ For dette og det flg.: H.G. Koenigsberger, *Decadence or Shift? Transactions of the Royal Hist. Society* 5. ser. 10. London 1960; L. Bianconi & F. Walker, *Production, Consumption and Political Function of Seventeenth Century Opera*. *Early Music History* 4. Cambr. 1984, s. 209-96.

tismen; spejlvendt lod Ludvig XIV således Jean-Baptiste Molière (1622-73) og Jean-Baptiste Lully (1632-87) gøre nar ad en tyrkisk gesandt i 'Den adelsgale borger'.

Omtrent de samme impulser og reaktioner kan man naturligvis finde i den visuelle kunst. Den westfalske fred får udtryk i, at kurien og kejsermagten opgav sine universelle ambitioner og andre magter deres plads i et europæisk ranghierarki til fordel for en markering af, at alle magter blev stillet lige,⁴⁰ et træk, der også lod sig udnytte propagandamæssigt; kun Ludvig XIV kunde naturligvis ikke affinde sig med den ny orden i sin kamp mod habsburgerne, men konflikten gjaldt nu den rent verdslige hegemonialmagt, som solkongen holdt så meget af at stille til skue, men uden konfessionelle ingredienser.

Syd for Alperne havde pave Urban VIII (Barberini; 1625-44) ødslet formuer bort på overdådig nepotisme og den kostbare krig om Castro (1640-42), der havde gjort ham grundigt upopulær i i Rom, så meget, at bystyret ikke uden videre vilde føje sig for hans ordrer; kuriens bidrag til de katolske magter under krigen imponerer ikke, og iøvrigt lod Urban VIII helst sorteper gå videre til kirkelige institutioner.⁴¹ På den anden side ofrede han uhyre summer på Berninis mange bygge- og udsmykningsarbejder i Rom, herunder højalteret i Peterskirken med de kravlende bier (Barberini = bier).⁴²

Forholdene blev ikke bedre under Innocens X og Alexander VII. Bernini kunde mere eller mindre fortsætte sit arbejde, men blev efterhånden udsat for konkurrence og intriger fra andre – bililigere? – kunstnere; de store arbejder lod sig ikke længere gennemføre.⁴³ Og efterhånden som de lokale, økonomiske kilder tørrede ud måtte kunstnere søge andre græsgange; og lykkeligvis fandt de nye kunder hos kontinentets og Englands købedygtige turister – et nyt fænomen – der valfartede til Italien.⁴⁴

Den spansk-amerikanske historiker Rob.S. Lopez har engang gjort opmærksom på det paradoks, der ligger i, at den italienske humanisme og renaissance opstod i en periode, der blev præget af krig, epidemier,

⁴⁰ J. Burchhardt, *Aus dem Wege zu einer Bildkultur des Staatensystems*. H. Duchhardt, *anf. arb.*, s. 84-104; jf. F. Bosbach, *Monarchia universalis. Ein politischer Leitbegriff der frühen Neuzeit*. Gött. 1988, kap. 5.

⁴¹ L. Nussdorfer, *Civic Politics in the Rome of Urban VIII*. Princeton 1992, s. 205-27.

⁴² T. Magnuson, *Rome in the Age of Bernini I*. Sthlm. 1982, kap. III.

⁴³ Sst. II. Sthlm. 1986, kap. I-II; R. Krautheimer, *The Rome of Alexander VII*. Princeton 1985.

⁴⁴ F. Haskell, *Patrons and Painters. Art and Society in Baroque Italy*. New Haven & London 1980, s. 146-66, 169-202, 384 f.

og social og økonomisk krise.⁴⁵ Ingen vil benægte, at baroken i 1600-tallet repræsenterer noget nyt og originalt, men forskellen mellem senmiddelalderen og trediveårskrigen tid ligger formentlig i, at det italienske patriciat havde midler til at sponsorere renaissancens kultur, medens det offentlige patronat i 1600-tallet ødte sine midler på krigen; med Herman Görings slogan fra 1935: kanoner eller smør.

⁴⁵ R.S. Lopez, *The Three Ages of the Italian Renaissance*. Charlottevill 1970, kap. 2.